

УДК 94(477)(477-25)-057.87"19/20"

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2025-1-7>**Чуткий Андрій,**

доктор історичних наук,

професор кафедри давньої та нової історії України,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка,

andr32_ukr@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-9640-9905

СТУДЕНТСТВО КИЄВА ПОЧАТКУ XX ст. У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ: КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МОВОЮ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті досліджується політизація київського студентства початку XX ст. З'ясовуються головні її чинники та основні напрями політичних симпатій київського студентства. Ключовими з-поміж перших визначені: особливості юнацької психології, властива для багатьох студентів матеріальна скрута та нехтування владою вирішенням проблем їх життя, що доповнювалося діями влади заборонного характеру щодо студентства та репресіями за національною ознакою. Посилення всіх цих чинників у міру розвитку капіталістичного ладу (з перманентними економічними кризами та зростанням диференціації суспільства) зумовило погіршення матеріального становища студентів, що мало закономірним наслідком значний ступінь їх політизації на початку XX ст. Ця теза доводиться тогочасними анкетними даними й архівними джерелами, а також сучасною історіографією. Щодо спектра політичних симпатій тогочасних студентів, то помітна роль у ньому належала так званому академічному руху. Останній декларував свою аполітичність, але де-факто був провладною політичною течією. Проте ще більшою серед студентів ставала популярність ліворадикальних сил загальноімперського штибу. Набирала популярності й залученість українського студентства до українського національно-визвольного руху. Однак поміркованість позицій старших представників цього руху і їх небажання йти на радикальні дії відштовхували від нього багатьох молодих осіб, оскільки вони прагнули саме радикальних дій і відповідних змін. Таким чином, політики старшого покоління напередодні Української революції 1917–1921 рр. прирекли себе на помірний ступінь підтримки з боку найбільш радикально налаштованої та готової без жодного вагання до так само радикальних дій частини суспільства, якою було студентство. Цим вони підважували успіх своєї боротьби.

Дослідження засноване на спогадах тогочасних студентів, анкетуванні київського студентства початку XX ст. та відповідних замітках тогочасної преси. Акцент у джерельній базі зроблено на відповідні матеріали з архіву Київського комерційного інституту. Ця джерельна «специфікація» зумовлена особливим лібералізмом цього вишу, зокрема сумісним навчанням у ньому представників обох статей. Допоміжну роль виконують модерні історіографічні дослідження з історії студентства.

Ключові слова: історія вищої освіти, історія України кінця XIX – початку XX ст., політична історія, політична партія, студентство.

Політична активність молоді, і студентства особливо, є незаперечним фактом. Він характеризує студентство і в Україні, ледь не від його початків. Проте радянська історіографія, фактично наслідуючи імперську, суттєво спотворила цю тему. Вона була зведена до масової залученості студентів лише до загальноросійського ліворадикального руху. Після відновлення незалежності України попередня крайність спричинила іншу – пошуки прикладів участі студентів суто в українському національно-визвольному русі, які намагалися абсолютизувати через поширення на все студентство. Але при цьому й досі залишається нереалізованим завдання цілісної та об'єктивної реконструкції цього явища.

З огляду на такий стан справ метою цього дослідження є виявлення суто документальних фактів різних проявів політичної активності студентства в загарбаній росіянами напередодні Першої світової війни частині України (з акцентом на Київ). Також встановлюються причини політизації студентства в Україні на початку XX ст. й оцінки цього явища сучасниками,

а також подальшою історіографією, щоб прослідкувати загальні тенденції в характеристиці цього явища з боку науковців. Так само важливо з'ясування і причин політизації студентів та її спрямованості. Це допоможе краще зрозуміти реальний стан справ із політичними настроями й орієнтацією найбільш активної частини суспільства, що до певної міри пояснює і перебіг подальших подій політичної історії у найбільш буремні перші десятиліття XX ст. та буде важливим і для сучасної ситуації в нашій державі.

Історіографія цієї теми величезна, що засвідчує приділення лише її розгляду окремих статей і навіть дисертаційних досліджень (Гончарова Н. О., 2008; Посохов С. І, 2006; Грицик Л. Ю., 2017). Тож залучено найбільш характерні публікації із цієї теми.

Проте ключову роль відіграють джерела, а саме: спогади сучасників, дані студентських анкет початку XX ст., опублікована документація із цієї теми та відповідні архівні матеріали з архіву Київського комерційного інституту¹. Зокрема, було виявлено й опрацьовано 550 особових справ студентів цього вишу, а також ряд матеріалів узагальнюючого характеру та листування з імперськими структурами цього навчального закладу. Ці джерела є офіційною документацією. Однак унаслідок приватного статусу цього вишу та найвищих темпів приросту студентського контингенту в ньому, який до того ж тривалий час не мав властивих для державних вишів обмежень за національним, конфесійним і навіть гендерним чинником (Чуткий А. І., 2013), цей корпус джерел створює найбільш об'єктивну «картинку» різних аспектів студентського життя, зокрема їх дотичності до політичної сфери.

Аналіз історіографії показує, що це чи не найбільш заангажована тема в історії України. Так, уже на межі XIX–XX ст. в російській історіографії з'являються публікації з оцінкою залученості тогочасних студентів до політичного життя. Однак ці публікації є суб'єктивними. Одні з них подавали студентство як просякнуте соціалістичними ідеями, а інші – як віддане імперії (хоча з визнанням опозиційних настроїв серед них). Проте в обох випадках маємо означення політичної орієнтації студентства суто в рамках російських політичних рухів (Видрін Р., 1908; Горохов В., 1908; Мельгунов С., 1904; Сватиков С., 1916; Фроммет Б., 1912; Чертков В., 1907; Революційне гніздо, 1909; та ін.). Особливо показовою у цьому контексті є брошура авторства одного з лідерів російського правоконсервативного руху початку XX ст. В. Пуришкевича (Пуришкевич В., 1914). Іноді тогочасні автори спеціально наголошували на правильності заборонних дій і всієї урядової політики щодо студентства (Георгіївський А. І., 1890; Рождественський С. В., 1902).

Своєрідним винятком у цьому контексті є спогади професора Університету Св. Володимира Є. Спекторського в праці, присвяченій сторіччю цього вишу. В цій книзі Є. Спекторський визнавав початкове переважання в університеті поляків, яке в середині XIX ст. було доповнене й українцями, і зазначав, що київське студентство суттєво революціонізувалось під час Першої світової війни, оскільки «легко піддавалось усілякій агітації», але без конкретизації політичних симпатій студентів (Спекторський Є. В., 2007, с. 80–81, 85, 89).

Аналогічна тенденція пронизувала й історіографію радянських часів. Однак у ній подавалась оцінка політичних симпатій студентства суто в рамках російського ліворадикального руху. Саме таку спрямованість мали публікації починаючи вже від 1920-х років, що присвячені історії студентства початку XX ст. в Україні (Ситниченко А., 1924; Черневський В., 1927; Сурик А., 1929). Так, А. Ситниченко зосередився на революційній роботі студентів у рамках російської соціал-демократії (Ситниченко А., 1924). В. Черневський наголошував на особливій політичній активності студентства напередодні 1917 р. із зазначенням домінування серед політично активного студентства прибічників російських соціал-демократів та есерів (хоча було згадано і про бундівців) і акцентував увагу, що приводом до студентських заворушень була їх масова мобілізація з початком війни (Черневський В., 1927, с. 14).

¹ Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва). Ф. 153.

А. Сурик наприкінці 1929 р. вже обмежував політичні симпатії харківських студентів початку ХХ ст. лише їх участю в більшовицьких осередках (Сурик А., 1929). У подальшому, за радянського періоду, саме ця остання версія утвердилась: цілковите панування соціал-демократів радикального (більшовицького) спрямування серед студентів, втягнутих у політичне життя. Саме на цьому акцентували увагу в пізніших працях з історії вищої школи в Україні (Історія Київського університету, 1959; Одесский университет за 75 лет, 1940; Киевский университет, 1984; Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького, 1940; Гусятников П. С., 1971; Еймонтова Р. Г., 1985; Марахов Г., 1984; Сушко В. Т., 1972; Щетініна Г. І., 1987). Давалось і пояснення цього явища – через цілковите визнання студентами авторитету робітничих агітаторів, котрі належали до російських соціал-демократів, і категоричну опозицію імперській владі (Премислер І., 1958).

Отже, радянська історіографія міцно утвердила погляд на політичну орієнтацію студентства початку ХХ ст. як суто соціалістичну. Саме він панував увесь радянський період. Та опосередковано радянська історіографія такою великою увагою до ролі студентства в революційному русі визнавала помітну їх роль у політичному житті на початку ХХ ст. Це підтверджували й українські діячі, що на початку ХХ ст. самі належали до студентства. Наприклад, Д. Дорошенко згадував: «Восени 1904 р.... визвольний рух... набрав усе більшої сили, і молодь, як звичайно (*підкреслювання моє. – А. Ч.*), вела в ньому перед» (Дорошенко Д., 2007, с. 95). Закономірно, що в цьому русі не могло бути лише одного струменя. Просто радянська історіографія була цілком політизована та цілковито контролювалася компартійною номенклатурою, що й зумовлювало спотворену «картинку».

Відновлення політичної незалежності України в 1991 р. обумовило ліквідацію політичного пресингу на наукові дослідження. Тож вітчизняні вчені-історики дістали змогу на вільну наукову діяльність. У випадку вивчення історії студентства з'явилися різноманітні студії щодо етноконфесійної та соціальної структури студентства, їх матеріального рівня, проведення вільного часу, ступеня релігійності, світоглядних устремлінь тощо. Ці дослідження суттєво доповнили реконструкцію історії студентства в Україні. Тож на сьогодні ми володіємо доволі завершеною картиною історії студентства в нашій країні. Однак питання політичних симпатій студентів залишається відкритим. Принаймні в цій справі відбувся інший перегин – до погляду про політичну спрямованість студентства в Україні на початку ХХ ст. суто в рамках українського національно-визвольного руху. Він цілком закономірний, але наскільки це відповідає реаліям?

Спочатку з'ясуємо причини, що обумовили політизацію студентів (сам факт якої, і в дуже значних масштабах, не піддавався сумніву ані сучасниками подій, ані всією пізнішою історіографією) в Україні на початку ХХ ст.

Цілком закономірно, що студенти, як особи, що лише приступали до самостійного життя, не мали матеріальної самостійності. Навіть «Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорського Університету Святого Володимира» 1874 р. опосередковано визнавали це, коли характеризували сторонніх слухачів університету як осіб, що «мають вже певне суспільне становище або заняття»², чого не мали дійсні студенти.

Справді, матеріальна скрута була невід'ємним атрибутом життя більшості тогочасних студентів (особливо загострившись у роки Першої світової війни), у чому солідарна як дореволюційна, так і модерна історіографія (Кругляк М. Е., 2008; Кругляк М. Е., 2011; Кругляк М. Е., 2015; Посохов І., 2013; Самойленко Г.В., 2005, с. 160, 162, 182; та ін.). Чітко зафіксована вона й учасниками процесу. Так, навіть доволі поміркований ректор Університету Св. Володимира М. Цитович в поясненні до попечителя Київського навчального округу в 1909 р. визнавав, що «більшість наших студентів належить до незаможних класів» і що

² Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917: зб. док. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2014. С. 215.

матеріальна скрута штовхає їх до створення різних організацій³. І це у найбільш «аристократичному» виші Києва. Адже ж згідно зі статистикою, наприкінці XIX ст. до 50% його студентів були дворянами, тоді як у комерційному інституті до 10% (Губерський Л. В., 2019, с. 216; Чуткий А. І., 2013, с. 205–206). Закономірно, що зі зменшенням відсотка дворян і збільшенням представництва вихідців із непривілейованих станів – тенденція, що особливо посилилася з початку XX ст., – відсоток незаможних серед студентів Києва й інших міст України лише зростав.

Синхронну зuboжінню студентів тенденцію до їх політизації, що так само загострилась із початком Першої світової війни⁴, слід розглядати її закономірним наслідком. Визнають це причиною політизацію студентства в Україні в досліджуваний період і сучасні вчені-історики (Чортенко А. М., 2010). Це має суто психологічне пояснення: людина в разі суттєвого погіршення свого життєвого рівня зазвичай вбачає винною у цьому чинну владу. Особливо ж це стосується студентської молоді, адже ж ці особи лише вступають у самостійне життя. Тож вони не мають стабільних джерел доходу (Посохов І. С., 2013; Кругляк М. Е., 2011, 2015) і тому першими відчують будь-які ускладнення в економічному житті, а останні були типовим явищем для перехідного етапу в соціально-економічному розвитку Російської імперії пореформеного періоду, особливо на початку XX ст. І в цьому контексті не варто обмежуватися лише згадками про перманентні економічні кризи, зокрема хрестоматійно відому кризу 1900–1903 рр. Тогочасний економічний розвиток супроводжувався наростаючою інфляцією, що не враховувалася під час нарахування стипендій і навіть оплати студентських підробітків. До того ж прискорений приріст населення збільшував кількість робочих рук, що зменшувало оплату праці, особливо некваліфікованої, якою переважно й займалися студенти. Таким чином, студентство початку XX ст. опинилося в особливо скрутному становищі, навіть і в роки передвоєнного економічного піднесення.

Та водночас у студентів самі умови університетського життя породжували величезні очікування, особливо ж після жорсткого контролю, що панував над учнями у тогочасній системі довишівської освіти. А отже, такі особи мали великі амбіції, прагнули негайної зміни ситуації і заради цього готові на будь-які дії, навіть з особистою самопожертвою, що закономірно штовхало їх в обійми найбільш радикальних політичних сил. На додачу на початку XX ст. студентство в Україні почало прискорено зростати чисельно і, отже, почало відчувати свою силу. Це поєдналося зі зростанням погіршення їх життєвого рівня. Тож у підсумку незадоволення студентства своїм становищем тільки зростало.

Політизації студентства сприяло й те, що сама влада нічого не робила для виправлення ситуації. Навіть більше – створення відповідних організацій заборонялось, оскільки вони вважались прикриттям для антиурядової діяльності. Ще відповідно до «Правил щодо тих, хто навчається в Університеті Св. Володимира» за 1863 р. студенти розглядались як «окремі відвідувачі університету»⁵, а отже, не мали права на створення будь-яких об'єднань чи колективні акції. Ці заборони щодо студентів Університету Св. Володимира були повторені і в 1867 р. – із заборonoю «дій, що мають характер корпоративний», і тому в університеті заборонялись «будь-які зібрання чи сходки... організації»⁶, що повторилось і в «Правилах» в Університеті Св. Володимира 1874 р.⁷ Також це було поширено на всю студентську корпорацію імперії від-

³ Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, док., спогади: в 3 кн. / авт.-упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. Кн. 1. Київ: Прайм, 2000. С. 580.

⁴ Там само. С. 605–607.

⁵ Правила для учащихся в Университете Св. Владимира. *Университетские известия*. 1863. № 10. С. 16.

⁶ Правила для студентов и сторонних слушателей императорского Университета Св. Владимира та додатки до них. 1867 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917: зб. док.* Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2014. С. 154.

⁷ Там само. С. 220.

повідними «Правилами» 1885 р.⁸ Навіть із додаванням заборони «носіння знаків будь-яких товариств або національностей»⁹.

Певні поступки у справі створення структур, які б вирішували питання матеріального характеру студентів, були зроблені в «Тимчасових правилах організації студентських установ у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти» 1901 р. Вони були повторені й у 1907 р., але встановлювали повний контроль адміністрації вишу за зібраними студентами для власних потреб коштами (котрі навіть «зберігались у скарбника навчального закладу»)¹⁰. Натомість сама влада не робила нічого для покращення матеріального становища студентів, а запропоновані рамки діяльності таких організацій були надто регламентовані (Іванов А. Е., 1995).

Це поєдналося зі згаданим прискореним формуванням капіталістичного ладу, що посилювало роль економічного чинника і принагідно – диференціацію суспільства, а отже, і конфлікти на соціально-економічному ґрунті. Тож ситуація межі ХІХ–ХХ ст., коли, за висловом І. Посохова, «все більш очевидними стають невдоволеність студентів дійсністю та їх прагнення до радикальних суспільних перетворень», була цілком закономірною (Посохов І. С., 2010, с. 189). Усе це обумовлювало їх політизацію.

Влада розуміла опозиційні настрої студентства. Але замість покращення їх становища й надалі посилювала контроль за ними та дії репресивного характеру проти найбільш активних студентів.

Водночас із цим зростали заходи репресивного характеру проти представників пригноблених Російською імперією національностей – насамперед українців, поляків та євреїв. Чого лишень варта цілковита заборона всього українського (мови, друку, театральних вистав і навіть самої назви «Україна») або процента квота на прийом євреїв до вищої школи!

Тож цілком закономірно, що якщо перший чинник (неувага до їх скрутного матеріального становища) налаштовував студентів проти імперської влади загалом, то цей також змушував виборювати й національні права. Поєднання цих обох факторів в Україні відчувалось особливо гостро. І закономірно, що саме тут студентство виявляло особливу активність в антиурядовій боротьбі та почало стрімко політизуватися ще з другої половини ХІХ ст. (Чортенко А. М., 2010). Це засвідчили, зокрема, події 1901 р. в Київському університеті, які, за спогадами Д. Заславського, «стали приводом до загальноросійських студентських хвилювань» (Короткий В., 1994, с. 368). При цьому, наприклад, А. Чортенко навіть стверджував, що «студентство, яке на той момент є однією з найорганізованіших сил Росії у порівнянні, наприклад, з пролетаріатом чи селянством, що вийдуть на політичну авансцену згодом» (Чортенко А. М., 2010, с. 234).

Закономірно, що на цьому шляху простішим та й більш привабливим був загальноімперський вимір. Одних він спокушав легкими можливостями для досягнення власних цілей через провладні структури та їх сприяння, а інших – досягненням того ж самого через докорінну зміну політичної ситуації на імперському просторі. Але в обох випадках – у звичних політичних кордонах та соціокультурному просторі. Тож вималювалося два основних напрями політичної орієнтації серед студентства початку ХХ ст.: прибічники співпраці з владою та адепти загальноросійських політичних сил ліворадикального спрямування.

⁸ Правила вступу на навчання в університетах Російської імперії від 16 травня 1885 р. з додатками від 5 жовтня 1885 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917...* С. 291–292; Правила о приеме в студенты университетов. *Журнал министерства народного просвещения*. 1885. Июль. С. 38.

⁹ Правила для студентов і сторонніх слухачів імператорських російських університетів: Московського, Харківського, Новоросійського, Казанського і Святого Володимира від 26 жовтня 1879 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917...* С. 263, 265.

¹⁰ Тимчасові правила організації студентських інституцій у вищих навчальних закладах Міністерства народної освіти від 22 грудня 1901 р. Постанова Ради Міністрів Російської імперії про студентські організації і їх влаштування у вищих навчальних закладах від 11 червня 1907 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917...* С. 324–331, 351–352.

Входження до провладного академічного руху характеризувало поодиноких «ідейних» первертнів із числа денаціоналізованих українців, а також студентів-росіян, яких чимало спрямовувалося до України. Та ще більшою мірою це були численні пристосованці, які йшли до академічного руху для полегшення навчання та більших можливостей для самореалізації через сприяння імперської влади adeptам цього руху. Тож не дивно, що з початком лютневої революції 1917 р. більшість учасників цього руху випарувалися. Про це явище згадує сучасна вітчизняна історіографія (Волковинські В. М., 1993; Глушковецький А. Л., 2010; Гончарова Н. О., 2008; Кальченко Т. В., 2008; Омелянчук І. В., 2000; Чуткий А. І., 2020) та навіть російські дослідники (Ковтуненко М. К., 2014; Іванов А. Е., 1996), і воно засвідчується документально¹¹.

Академісти заявляли, що відсторонені від політики й займаються лише наукою. Але де-факто всіляко декларували лояльність до влади, брали участь у провладних акціях і водночас вживали заходів для перешкоджання антиурядовим виступам решти студентів. Тож закономірно, що про будь-які українські інтереси в цьому русі не було й мови. Долучення до академічного руху не розглядалося владою як приналежність студента до політичного життя. А отже, тут не існувало жодних заборон, а навпаки – максимальне заохочення. Це наочно проявилось на прикладі Академічного гуртка студентів Київського комерційного інституту. Архівна справа по цій організації засвідчує, що вона не мала підтримки адміністрації цього вишу й навіть вступала у конфлікт із нею, оскільки відповідно до свого статуту мала претензії на втручання в загальний хід життя у цьому виші¹². У державних вишах жодних перешкод студентам-академістам їх адміністрації не могли поставити, оскільки цілком підпорядковувалися владі. Тож активно діяли академісти в Університеті Св. Володимира¹³ та Новоросійському університеті (Ковтуненко М. К., 2014). Мали вони сприяння й у Харківському університеті (Зайцев Б. П., 2010).

Повертаючись до Академічного гуртка в Київському комерційному інституті, зазначимо, що його представники, так само як і представники інших подібних організацій, запрошувалися на прийоми навіть на найвищому рівні в столиці імперії або ж отримували від імператорської родини спеціальні знаки уваги¹⁴. Переважання серед її членів осіб, котрі не проявляли успіхів у навчанні¹⁵ і залишалися в інституті лише дивом (під яким розумілося заступництво владних структур), наочно підтверджує домінування серед академістів не ідейних осіб чи бодай здібних особистостей, а пристосованців. Принаймні в пізніших революційних подіях її члени не проявили себе жодним чином і сама ця організація блискавично щезла разом із крахом династії Романових. Навіть під час Першої світової війни такі особи в переважній більшості прагнули уникнути призову до діючої армії (Чутки А. І., 2020), чим додатково засвідчували той факт, що участь в академічному русі для них була лише засобом досягнення власних цілей.

Відмінною була ситуація з тими студентами, котрі брали участь у різноманітних таємних організаціях і партіях ліворадикального характеру. Сам факт значної кількості таких осіб серед студентів вишів свідчив, що це захоплення соціалізмом серед тогочасної молоді мало масовий характер. Адже ж такі особи відсівалися від потрапляння до вишів шляхом подання під час вступу свідоцтв про благонадійність «виданих місцевою адміністрацією»¹⁶. Така доля спіт-

¹¹ Alma mater... С. 432–433, 627–634; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319.

¹² Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 1, 3.

¹³ Alma mater... С. 627–646.

¹⁴ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 26, 33, 36, 38, 39.

¹⁵ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 319. Арк. 2–2 зв.; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 1451; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 1357; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 2020; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 138; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 177; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 4185; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 2. Спр. 230; Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 4603.

¹⁶ Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорського Університету Святого Володимира. 1911 р. *Університет Св. Володимира: студентське життя 1834–1917...* С. 377.

кала, наприклад, міщанина Г. Яковлева, оскільки губернатор повідомив, що «... зазначений вище Яковлев в політичному плані схвалений бути не може»¹⁷. У 1910 р. у вступі до Київського комерційного інституту було відмовлено К. Піотровському, хоча він належав до спадкових дворян (його батько був генералом царської армії). Інститут повідомив, що не може зарахувати його до студентів, оскільки «відомості про Вашу політичну благонадійність отримані незадовільні»¹⁸.

Загалом, згідно з тодішньою практикою, кожен абітурієнт, окрім стандартних документів (копії метричної виписки й атестата) подавав також і довідку про благонадійність. Тож ці довідки утворювали окремі грубезні архівні справи¹⁹. Надходили вони з канцелярії відповідного губернатора до вишу під грифом «таємно». Часом з-поміж них траплялися доволі цікаві, що засвідчували можливості легко обійти імперські заборони.

Наприклад, на вступника до комерційного інституту Е. Антоновського було отримано довідку про благонадійність з канцелярії таврійського губернатора. У ній повідомлялося, що Е. Антоновський у 1904 р. був притягнений жандармерією до дізнання «за приналежність до революційного співтовариства», але на момент арешту «сховався за кордоном» і слідство у його справі було припинено. У 1907 р. він знову притягався до дізнання на підставі непрямих вказівок і показів свідків, що він «перебував у безпосередніх зв'язках з членами Головного Комітету Українського Союзу “Спілки”, керував діяльністю місцевих комітетів цієї партії, вів агітацію серед населення м. Богуслава»²⁰. Оскільки ж цю діяльність було припинено, то інших свідчень негативного характеру канцелярія губернатора проти нього не мала і він вступив до інституту.

Так само «не зустрічалось перешкод» для вступу у 1913 р. до Київського комерційного інституту Б. Бабалянця з боку томського губернатора. І це попри те, що Б. Бабалянц «брав участь у незаконній сходці в приміщенні Томського технологічного інституту 17 січня 1911 р.», оскільки його обшук «був безрезультатним»²¹.

А курський губернатор повідомляв, що О. Хорошилов під час навчання в Харкові брав участь у «студентських безпорядках» і за це йому було заборонено мешкати в межах Харківської губернії. Однак за час проживання в Курській губернії він «ні в чому протиправному помічений не був»²².

Подібною ситуація була й з І. Яценко: полтавський губернатор у 1910 р. повідомляв, що його попередник перед 1906 р. заборонив цій особі мешкати в Полтавській губернії «за антиурядову пропаганду та підбурювання населення до насильницького звільнення з-під варти політичних в'язнів»²³. Однак додавав, що за його губернаторства І. Яценко, котрому в 1908 р. дозволили повернутися до Полтавської губернії, «суду й слідству не піддавався й ні в чому протиправному не був помічений»²⁴.

Вищенаведені випадки можна розцінювати і як можливі корупційні прояви, і як елементарне недбалство. Останнє засвідчувалось, наприклад, тим, що часом свідоцтва про політичну благонадійність губились, затримувались, видавались іншим особам чи потрапляли не до тих вишів. Так трапилось, наприклад, із Р. Брайнос, чиє свідоцтво про благонадійність замість Київських вищих жіночих курсів потрапило до Київського комерційного інституту²⁵. І при

¹⁷ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 4199. Арк. 2.

¹⁸ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 2837. Арк. 8.

¹⁹ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717.

²⁰ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 2–3.

²¹ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 6–6 зв.

²² Там само. Арк. 89 – 89 зв.

²³ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 3. Спр. 4234. Арк. 2а – 2а зв.

²⁴ Там само. Арк. 2а зв.

²⁵ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 14–15.

цьому у випадку негативних висновків щодо благонадійності вони часто не деталізувались, як це було, наприклад, у висновку київського губернатора щодо братів Пономарьових у 1913 р.²⁶

Та, попри це, каральна машина імперії все ж таки працювала. Їй у випадку особливо явних проявів опозиції відбувалося незарахування чи відрахування таких осіб. Наприклад, М. Ковалевський, після встановлення факту його нелегальної політичної діяльності за вказівкою жандармського управління навесні 1914 р. був за поданням міністра торгівлі та промисловості негайно відрахований з інституту «за участь у влаштованій з антиурядовими цілями сходці»²⁷.

Нагляд поширювався на всіх. Наприклад, подільський губернатор у свідоцтві про благонадійність М. Жовтіса зазначив, що «останнім часом неблагонадійних свідчень про Жовтіса не надходило», але раніше він «водив знайомство з особами політично неблагонадійними, а в 1908 р. ввійшов до складу Вінницької групи Р.С.Д. Робітничої партії»²⁸. Цей факт показовий: до вишів доволі часто вступали й навчались особи, котрі належали до російських революційних організацій і згодом посіли помітні місця в них. Наприклад, К. Бауман, уже будучи членом РСДРП, отримав позитивний висновок про благонадійність від петербурзького градоначальника і спокійно пройшов повний курс вищої освіти в Києві, при цьому уникнувши мобілізації з початком війни й уклавши шлюб²⁹. Оскільки у випадку осіб, котрі мали активну проукраїнську позицію, таких випадків не виявлено, то можна робити висновок, що навіть у цьому випадку імперська каральна машина застосовувала подвійні стандарти: негайні каральні заходи проти українців і поблажливе ставлення до учасників російських політичних сил опозиційного характеру.

Отже, влада всіма засобами виявляла й відсівала з вищої школи тих осіб, котрі проявляли себе як учасники чи навіть лише як симпатичні соціалістичних рухів, а особливо уважно осіб, що мали національні симпатії.

Та якщо навіть за таких обставин жандармерія постійно виявляла серед студентів численних послідовників соціалістичних ідей, то стає зрозумілим справжній масштаб таких політичних симпатій тогочасних студентів.

Певною мірою могло покривати студентів, котрі виявлялися задіяними в революційному русі, й керівництво окремих вишів, головно приватних. Це пояснювалось як меркантильними міркуваннями (ці особи оплачували своє навчання), так і лібералізмом. Наприклад, студент Київського комерційного інституту М. Жадько 20 березня 1913 р. був затриманий поліцією в приміщенні інституту під час розкидування прокламацій. Тож міністр торгівлі та промисловості, якому підпорядковувався цей виш, звернувся до його директора з проханням надати висновок щодо цієї особи³⁰. Справа закінчилась тим, що М. Жадько продовжив навчання. І навіть отримував субсидії від інституту, а з початком війни уникнув мобілізації³¹.

Загалом саме участь у соціалістичному русі була особливо привабливою для більшості студентства. Адже ж молоді особи, перебуваючи в процесі становлення власної особистості та вибудовування своїх відносин зі світом, перебувають у дуже складній психоемоційній ситуації. Тому конфлікт із загальноприйнятими правилами й усталеними інститутами для них є природним. Усе це стосується й держави, особливо коли йдеться про таку деспотичну державу, що нехтувала правами підданих, якою була Російська імперія. Опозиція до неї в середовищі молоді була природним явищем. А оскільки протестні сили тоді гуртувались у рамках соціалістичного руху, то саме до його лав чи бодай симпатиків спрямовувалась і більшість студентів, котрі тяжіли до політичної сфери життя.

²⁶ «Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 64–65».

²⁷ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 596. Арк. 5, 14.

²⁸ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 717. Арк. 30.

²⁹ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 262. Арк. 5, 15, 17, 60, 61, 80.

³⁰ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 2804. Арк. 51.

³¹ Там само. Арк. 3, 9, 45–46.

Спрямування багатьох представників українського студентства початку ХХ ст. саме до ліворадикального, тобто соціалістичного, руху фіксувалось як у спогадах сучасників, так і в модерній історіографії, будучи підсумоване І. Посоховим: «На початку ХХ століття, особливо в революційні роки, більшість студентів сприйняла пропаганду соціалістичних партій» (Посохов І. С., 2010, с. 189). На цьому наголошують і інші українські історики (Недорез І. Ю., 1989; Самойленко Г. В., 2005, с. 168–172; Фартучна Г., 2013; Чортенко А. М., 2010). А російська історіографія подає її як абсолютно пануючу поряд з академічним рухом (Іванов А. Е., 1982, 1985, 1991, 1996, 1999; Ковтуненко М. К., 2014).

Симпатії щодо російських соціалістичних партій з-поміж студентів початку ХХ ст. підтверджуються й джерелами. Зокрема, маємо узагальнюючі дані щодо політичних симпатій студентства початку ХХ ст., почерпнуті з тогочасних опитувань, що проводились у їх середовищі. Так, майже 2/3 студентів Дерптського (Юріївського) університету під час анкетування в 1907 р. заявили про симпатії політичним силам лівого спрямування (Бенасик М., 1909, с. 72–78). А згідно з анкетуванням студентів-євреїв Києва 1910 р., майже 50% з-поміж них заявили про симпатії щодо різних політичних сил, а серед цієї групи майже 2/3 були adeptами різноманітних соціалістичних партій – найбільше російських соціал-демократів та Бунду (Іванов А. 2007, с. 299, 300).

Підтверджується залучення студентів досліджуваного періоду до загальноросійського соціалістичного руху й численними джерелами персоніфікованого характеру. Наприклад, В. Садовський, згадуючи про студентське життя в Київському університеті, писав, що під час виборів до загально-студентських органів самоврядування «українці в цих виборах не виступали з окремим списком і йшли у списках с.-д., де були об'єднані кандидатури російських с.-д.» (Короткий В., 1994, с. 350).

Переважання соціалістичної політичної спрямованості мало місце й у випадку тогочасної польської молоді (Мондзік М., 217, с. 188–195) та представників інших пригноблених Російською імперією народів. Соціалізм тоді був популярним серед молоді всіх європейських держав, особливо Франції та Німецької імперії, що є хрестоматійним фактом (Граціозі А., 2005; Дергачов О., 1996, с. 14–18).

Таким чином, політичні симпатії українського студентства початку ХХ ст. були ідентичні політичним симпатіям молоді інших європейських народів цього періоду. І вони, за висновками І. Посохова, постійно наростали: «У наступні роки очевидно подальше зростання категоричності у сприйнятті студентами оточуючого світу»; хоча «після поразки революції 1905–1907 років студентський рух пішов на спад... Більшість студентів зосередилася на навчанні», хоча й надалі серед них переважало захоплення соціалізмом (Посохов І. С., 2020, с. 192, 193). Аналогічно й А. Іванов констатував, що опозиційні виступи студентства після 1907 р. були доволі незначними порівняно з 1905–1907 рр. (Іванов А. Є., 1996, с. 71).

Але світова практика того часу доводить, що симпатії до соціалістичних партій пояснювались особливо скрутною ситуацією більшості населення європейських держав унаслідок завершальної фази становлення капіталізму (із посиленою диференціацією суспільства, зростанням періодичності економічних криз та інфляції тощо). І при цьому соціалізм зберігав, так би мовити, «національне обличчя». Натомість у випадку України ситуація була відмінною. І це мало своє пояснення.

Захоплення переважно російськими партіями соціалістичного спрямування в Україні початку ХХ ст. пояснювалося тим, що їх adeptами були особи старшого віку, котрі тому автоматично здобували авторитет серед молоді як досвідчені в політичному житті. На додачу ці політичні сили мали більші фінансові ресурси, а також набагато радикальніші програми, та й діяли відповідно, як згадували, наприклад, вихованці Харківського університету (Зайцев Б. П., 2010, с. 352–371, 389, 399–412).

Саме це різюче різнило їх зі старшим поколінням українським суспільно-політичних діячів. Останні уникали радикальних дій і прагнули утримати від них молодь, як про це згадував, наприклад, Д. Дорошенко під час опису студентських заворушень у Києві в лютому 1914 р. (Дорошенко Д., 2007, с. 189) або дещо раніше М. Ковалевський: «Протиріччя, які поставали між молодим українським поколінням, що вимагало рішучої революційної боротьби, і старою громадою, яка... переводила в життя... свої плани еволюційної боротьби за права України» (Ковалевський М. М., 1960, с. 108–109). Аналогічно й О. Лотоцький згадував, що, старші представники українського руху «жили в кращому випадку спогадами», а «Стара Громада була організацією аполітичною» (Короткий В., 1994, с. 294, 296). Усе це підсумував Б. Мартос, згадуючи про свої студентські роки: «Багато молодих українців, що не хотіли обмежуватись культурно-просвітньою діяльністю... йшли до московських таємних гуртків» (Зайцев Б. П., 2010, с. 316).

Навіть більше, старші очільники українського руху не розуміли радикалізму молоді й тому часом відхрещувалися від неї. Тож, як згадував Ю. Коллард, «українська-ж молодь, що шукала *живої роботи на національному полі*, була полишена на свої власні сили й мусила сама шукати нових шляхів» (Коллард Ю., 1972, с. 28). Лідери ж російських політичних рухів вміло використовували цей конфлікт поколінь, що опосередковано вплинуло навіть на розвал першої української політичної партії в загарбаній Російською імперією частині України – РУП (Коллард Ю., 1972, с. 113). Або ж перетягували адептів опозиції до російських революціонерів через створення де-факто дочірніх філій російських політичних партій соціалістичної орієнтації, як, наприклад, «Спілка» (Коллард Ю., 1972, с. 162).

Тож закономірно, що така поміркованість і кволість відштовхували від українського руху значні маси української молоді, котрі вливались до табору російських ліворадикальних сил.

Це визнавали пізніші лідери українського національно-визвольного руху. Так, Д. Дорошенко зазначав, що «українське національне відродження протягом цілого 19-го століття було розвинуте дуже слабо... І українські патріоти не бачили іншого виходу для українства, як тільки прилучитися до загальноросійського революційного руху» (Дорошенко Д., 2007, с. 53–54). При цьому перший досвід політичної діяльності в багатьох був пов'язаний із зацікавленням російським ліворадикальним рухом. Наприклад, М. Холодний згадував, що в період навчання в Київському університеті на нього «найбільше враження справили... соціал-демократичні брошури» (Короткий В., 1994, с. 335). Інший український діяч і так само колишній студент Ю. Коллард теж свідчив, що серед українського студентства Києва сильним було захоплення «російським соціалістичним рухом» (Коллард Ю., 1972, с. 26).

А М. Ковалевський згадував про політичні симпатії українського студентства вже напередодні Першої світової війни таке: «Крім українських революційних організацій, існували в Києві російські революційні групи, які були значно сильнішими від українських і претендували на монополію політичної думки і всякої політичної акції на Україні» (Ковалевський М. М., 1960, с. 109). Останнє свідчення вказує на імперську сутність навіть у російському революційному таборі, а отже, й імперську природу всіх російських політичних сил як вроджену даність, що опосередковано визнавав і сам М. Ковалевський в описі пізніших подій в Україні (Ковалевський М. М., 1960, с. 119). При цьому М. Ковалевський вів мову про російських соціал-демократів та есерів.

Значної шкоди розвитку українського національно-визвольного руху завдавало й те, що, за спогадами О. Лотоцького, «Україна зазнавала більших репресій, ніж інші пригноблені краї в Росії» (Короткий В., 1994, с. 293). Як результат, майже всіх осіб пасіонарних було знищено, вони не лишили нащадків. Тож серед українців унаслідок постійного терору з боку імперії у «довгому» ХІХ ст. переважали особи лояльні щодо імперії або ж максимум – із комплексом подвійної лояльності, що проявиться серед українських політичних діячів у період визволених

змагань 1917–1921 рр. переважанням автономістських настроїв над ідею незалежності, хай і під соусом соціалістичної «солідарності трудящих всіх народів».

Також унаслідок постійної заборони всього українського за часів Російської імперії серед українського студентства значно поширилася, за спогадами В. Садовського, саме «забарвлена революційно й соціалістично російська публіцистика» і що «більші симпатії серед нас мали більшовики» (Короткий В., 1994, с. 347). Згадаймо, що саме Україна дала російському більшовизму цілу низку визначних діячів, котрі щиро вірили його гаслом і яких потім російські більшовики нещадно знищили. Чимало таких осіб були згадані, зокрема М. Ковалевським (Ковалевський М. М., 1960).

Однак генетичне прагнення українців до волі виявилось у тому, що, попри потужну пропаганду, сприяння колаборантам та тотальні репресії проти незгідних з імперським курсом, частина студентської молоді все одно йшла до лав українського національно-визвольного руху. При цьому низка сучасників згадували, що саме зі студентського руху й почалася політична фаза цілого українського національно-визвольного руху, зокрема заснування першої в загарбаній Російською імперією частині України української політичної партії – РУП і висування гасла політичної самостійності України (Коллард Ю., 1972, с. 21–25, 72–75). Тобто саме українське студентство сприяло його радикалізації, що цілком закономірно.

Але в силу вище зазначених чинників цей рух не був масовим. Та він був. Факт його існування засвідчується спогадами багатьох сучасників (частина з яких все ж таки була схильна до його подання в більшому за реальний стан справ форматі) та архівними матеріалами.

Також це опосередковано засвідчується аналогічними тенденціям серед студентів Києва, що представляли інші поневолені Російською імперією народи – поляків, євреїв, представників низки народів Кавказу тощо.

Постійна й загальна опозиція поляків щодо російської влади в досліджуваній період загальноно відома. Наприклад, про відверто антиросійську позицію польського студентства і всіляку демонстрацію власної національної окремішності з його боку зазначав і Д. Дорошенко, згадуючи про свої юнацькі роки (Дорошенко Д., 2007, с. 43).

Так само маємо свідчення про пробудження національної самосвідомості єврейської молоді. І це не лише загальноно відомі факти про розвиток сіоністського руху та навіть окремих партій лівого спрямування, зокрема Бунду (Фінберг Л., 2009, с. 81–95). Це й персоніфіковані дані, що пояснюють політизацію єврейського студентства початку ХХ ст. Наприклад, студент Київського комерційного інституту І. Барац у *curriculum vitae* згадував, що навіть під час вступу до середніх навчальних закладів «рахуються у першу чергу не зі знаннями вступника, не з його знаннями та здібностями, а... з процентною нормою»³². Аналогічно й інший студент-єврей цього інституту Я. Вайнман зазначив, що спочатку не міг поступити до вишу «внаслідок обмежувальної норми для євреїв»³³. Закономірно, що така дискримінація з боку російської влади саме за національною ознакою не могла не спровокувати посилення національного самопочуття в багатьох представників єврейської молоді. Але те саме мало місце й у випадку української молоді, котра теж сповна відчувала русифікаторську політику імперської влади.

Закономірно, що студенти-українці, які тісно взаємодіяли з представниками цих народів у вищій школі, переймали серед іншого й дух опору імперії. Усе це підкріплене значною документальною базою та відображено в новітній історіографії (Коженювський М., 2015; Мондзік М., 2017, с. 177–195; Купчик О.Р., 2013, с. 10–66). При цьому деякі автори спеціально наголошують на особливій ролі євреїв і поляків у «студентському революційному русі» в Україні загалом і Києві зокрема, у якому «вони задавали тон» (Купчик О. Р., 2013, с. 11).

³² Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 4. Спр. 5569. Арк. 16.

³³ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 380. Арк. 86.

А також згадують факт розвитку національно-визвольного руху серед студентів, котрі належали до пригноблених імперією народів, хоча й із зазначенням переважання серед них з межі XIX–XX ст. прибічників соціалізму (Грицик Л. Ю., 2017). Аналогічно і в фундаментальній праці з історії Київського університету зазначено, що «найчисельнішою організацією, що входила до “Союзу” (Союз об’єднаних студентських земляцтв і організацій. – А. Ч.) було “польське коло”» (Губерський Л. В., 2019, с. 303).

Отже, усе це не могло не вплинути на студентів-українців і засвідчується їх співпрацею з відповідними опозиційними організаціями поляків, грузин, вірмен та інших пригноблених імперією народів, як це було під час вшанування роковин Т. Шевченка в лютому 1914 р. Як згадував про це М. Ковалевський, у тих подіях «витворився єдиний фронт між представниками різних народів імперії» (Ковалевський М. М., 1960, с. 157, 163). А В. Садовський згадував «близькість зв’язків між польською та українською молоддю, як і участь поляків в українських організаціях» (Короткий В., 1994, с. 345). До того ж період другої половини XIX – початку XX ст. був часом активізації національних рухів та утвердження націоналізму як вагомого чинника в політичному житті, особливо в рамках Східної Європи (Граціозі А., 2005, с. 137–138, 143, 149, 160–161), зокрема в Україні (Аркуша О. Г., 2016, с. 187–363). При цьому італійський дослідник А. Граціозі прямо назвав східноєвропейський простір «тереном природного культивування націоналізму» і що в «національному відношенні війна на Сході мала радикальніший характер», аніж на заході Європи (Граціозі А., 2005, с. 164, 180). Аналогічно виділяють східноєвропейський простір другої половини XIX – початку XX ст. як місце стрімкого розвитку націоналізму як серед пригноблених, так і пануючих народів й інші закордонні науковці (Андерсон Б., 2001, с. 109–1115, 140–141). Цю тенденцію відображають і спогади учасників українського руху, котрі на межі XIX–XX ст. належали до студентів різних вишів України.

Ще більший вплив на активізацію національної свідомості українського студентства на поневолених Російською імперією українських землях мали їх західноукраїнські брати. Адже ж вони жили у значно вільніших умовах і через їх посередництво значною мірою відбувалось ознайомлення молоді інших українських земель із політичними віяннями Західної Європи, зокрема зі зростаючим націоналістичним рухом. Про це є безліч документальних свідчень. Зокрема, Б. Мартос згадував про роки навчання в Харкові: «... у нас почали зав’язуватися взаємовідносини з галицькими студентами і що далі ставали все тіснішими» (Зайцев Б. П., 2010, с. 312). Про особливу роль Галичини в політизації українців із загарбаних Російською імперією українських земель згадував на початку XX ст. і М. Залізняк (Залізняк М., 1910, с. 25).

Отже, процес політизації українського руху із залученням до нього студентської молоді став dokonаним фактом на початку XX ст. Проте його витоки уходять у попередні десятиліття. Так, в «Історії Київського університету» зазначено, що політизація українських студентів почалась з 1880-х років і що вони поділялись на дві течії – “культурників”-українофілів і політиків-“драгоманівців”» (Губерський Л. В., 2019, с. 303).

Звичайно, що вище згадані негативні чинники уповільнювали цей процес. Проте загальна політизація життя та наближення Російської імперії до краху сприяли активізації цього руху. Так, О. Лотоцький згадував про своєрідне животіння українського руху серед київського студентства на межі XIX–XX ст.: «Київ вразив мене повною відсутністю українських зовнішніх ознак» (Короткий В., 1994, с. 306). Але протягом початку XX ст. ситуація швидко змінювалася. Значно посилили студентський рух загалом і в українському річищі зокрема події революції 1905–1907 рр. Про це згадував, приміром, М. Холодний (Короткий В., 1994, с. 334–335). Аналогічно й Д. Дорошенко згадував, що Українська студентська громада в Університеті Св. Володимира восени 1906 р. нараховувала до пів сотні членів. Близьку до цього показника цифру називали у своїх спогадах й інші студенти університету початку XX ст. (Короткий В., 1994, с. 346), але потім громада почала швидко чисельно зростати (Дорошенко Д., 2007, с. 118–120).

Ще кращою справа залучення студентів до українського руху була у приватних вишах. Так, Українська студентська громада Київського комерційного інституту нараховувала «до пів тисячі членів, що не мало прецеденту в тодішньому українському житті» (Ковалевський М. М., 1960, с. 102). Один із її членів М. Ковалевський пояснював це тим, що «до цієї високої школи напливав головним чином свідомий український елемент» (Ковалевський М. М., 1960, с. 102). І діяла вона доволі відкрито, що пояснювалося ліберальною політикою керівництва цього вишу та засвідчується архівною справою цієї організації, що зберіглася в архіві комерційного інституту³⁴. Студентський контингент цього вишу виявив значну політичну активність від перших років свого функціонування, що знайшло відображення навіть у тогочасній пресі. Так, газета «Київская мысль» вмістила замітку про «масові сходки» студентів цього вишу 16 та 17 лютого 1907 р., які закінчилися підтримкою студентських заворушень³⁵. Щоправда, часто вони мали характер підтримки російського революційного руху. Також в тогочасній пресі фігурує інформація про кооперацію студентів різних вишів. Наприклад, газета «Київская мысль» повідомляла, що 27 листопада 1913 р. в приміщенні Київського комерційного інституту його студенти планували сходку «в річницю смерті Є. Сазонова». Коли ж цю сходку не вдалось організувати, то студенти інституту вирушили на вулицю, де до них приєдналися студенти університету³⁶. Ця ж інформація була повторена й іншими газетами³⁷, що засвідчує масштабність події та визнається тогочасною пресою як «масштабний безлад, що вже давно не спостерігався»³⁸.

При цьому М. Ковалевський відзначав, що тогочасне українське студентство Києва вже не задовольнялося суто культурницькою діяльністю й «творило вже нові масові організації» (Ковалевський М. М., 1960, с. 102). Він же ж згадував про вплив і орієнтацію українського студентства Університету Св. Володимира на українських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів (Ковалевський М. М., 1960, с. 105).

Збільшення кількості закладів вищої освіти, особливо в Києві, у поєднанні зі зростанням притоку до них молоді (що доповнювався прискоренням демократизації соціального складу вступників) робило великі міста України основними осередками українського руху. Особлива роль у цьому контексті належала Києву, де утворилася низка нових приватних вишів, зокрема згадуваний комерційний інститут, що мав найбільшу динаміку приросту кількості студентів. Така роль Києва в українському молодіжному русі початку ХХ ст. засвідчена й тим, що саме тут відбулася перша загально-студентська конференція (з'їзд) українців³⁹ і виник один із перших осередків РУП з-поміж студентства (Губерський Л. В., 2019, с. 305).

Процес творення осередків українських політичних сил серед студентства відбувався повсюдно, де зосереджувалися представники українського студентства. Це засвідчується проведенням наступних з'їздів українського студентства в інших університетських містах. А третій такий з'їзд пройшов у Полтаві, де було прийнято резолюцію про приєднання до РУП (Коллард Ю., 1972, с. 97–98). Так, Д. Дорошенко, згадуючи про своє студентське минуле початку ХХ ст., писав, що тоді українські студентські громади, котрі виступали за національно-культурні права українців, утворились по багатьох університетських містах імперії, зокрема і за межами України (Дорошенко Д., 2007, с. 45–57, 61–67). При цьому Д. Дорошенко зазначив, що приналежність до революційного табору стала своєрідним трендом, «в авангарді цієї (революційної. – А. Ч.) боротьби йшло студентство» та що молодь сприймала революційні настрої «ще на шкільній лаві» (Дорошенко Д., 2007, с. 53).

³⁴ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 8.

³⁵ На высших коммерческих курсах. *Киевская мысль*. 1907. 19 февраля (№ 34). С. 3.

³⁶ Студенческая демонстрация. *Киевская мысль*. 1913. 28 ноября (№ 329).

³⁷ Студенческие беспорядки. *Русское слово*. 1913. 28 ноября (11 декабря) (№ 274).

³⁸ В коммерческом институте. *Киевлянин*. 1913. 29 ноября (№ 329).

³⁹ Alma mater... С. 588.

Однак наймасовіші акції студентства в рамках українського національно-визвольного руху напередодні Першої світової війни відбулися знову ж таки у Києві. Наприкінці лютого 1914 р. тут відбулися масові акції протесту проти заборони вшанування сторіччя від дня народження Т. Шевченка. І в них студентству належала чільна роль: тоді в антиурядових демонстраціях у Києві взяли участь сотні студентів⁴⁰. Враховуючи такий масштаб, влада вдалася до репресій лише щодо найбільш активних учасників тих заворушень. Так, студент Київського комерційного інституту П. Захарченко був відрахований наказом міністра торгівлі та промисловості «за участь у вуличних безладах 25 та 26 лютого»⁴¹. З повідомлення київського губернатора міністру внутрішніх справ довідуємося, що П. Захарченко «вдарив коня кінного городского складаним ножом, завдавши йому легкого порізу» і що в той день в комерційному інституті зібралося до півтори тисячі студентів⁴². Одинадцятьо студентів були відраховані за участь у цих виступах в Університеті Св. Володимира, четверо – у комерційному інституті й одна слухачка у Фребелівському інституті; а загалом тоді були затримані 104 особи⁴³.

Про участь студентської молоді в акціях у рамках українського національного руху (хай часом і лише в рамках суто культурницьких) полюбіяє вести мову й сучасна українська історіографія (Губерський Л. В., 2019, с. 306–311; Самойленко Г. В., 2005, с. 180–181; Купчик О. Р., 2013, с. 27–33; Грицик Л., 2015; Димитров Н. Ф., 2002; Левицька Н. М., 1998 (d); Фартучна Г., 2013; Чортенко А. М., 2010, 2012; та ін.). І це цілком закономірно й доречно за сучасної історичної ситуації. Та, судячи з попереднього фактичного матеріалу, це не вповні відповідає дійсності.

Задля цього знову перейдемо до аналізу джерел. Унікальну інформацію про ступінь національної самосвідомості та самоідентифікації студентів-українців Києва узагальнюючого характеру подає проведена 1913 р. студентська анкета. Вона охоплювала студентів-українців з університету, комерційного, політехнічного й учительського інститутів, а також вищих жіночих курсів і духовної академії. У ній, зокрема, на питання про «національність за походженням» 75% опитаних назвали себе «українцями», тоді як 9,2% – «малоросами» і ще 1% – «росіянами малоросами», 3,4% – «росіянами», 5% – «русько українцями», 0,7% – «поляками», 0,5% – «великоросами», а 5,2% «не відповіли»⁴⁴. Отже, 3/4 українського студентства в Києві сприймали себе як українці за національністю, хоча це не означало, що всі вони можуть бути зараховані до лав українського руху. На питання середовища, яке «змусило» респондентів усвідомити себе українцями, 93% опитаних таким місцем назвали навчальні заклади (переважно середні)⁴⁵. Тоді як роль батьківської сім'ї була мізерною: лише у 50% родин мовою спілкування була українська, але й російська – лише у 10%⁴⁶. Отже, освітнє середовище було осередком утвердження національної самоідентифікації багатьох українців, але ж тут чимало з них потрапляли в тенета пропаганди російських соціалістів, що підтвердили пізніші події. Зазначу, що респонденти з Київського комерційного інституту відрізнялися найвищим відсотком української самосвідомості, так само як і в спілкуванні українською мовою, що лише підтверджує правильність вибраного ключового об'єкта отримання джерельного фактажу.

На жаль, в інших містах ситуація була гіршою. Наприклад, як згадував Б. Мартос, у Харківському університеті на межі XIX–XX ст. серед його студентів не було навіть таких, які б розмовляли українською. Лише поступово ситуація почала змінюватись, але в місцевій українській студентській громаді було десь 20 осіб (Зайцев Б.П., 2010, с. 305, 307–310).

⁴⁰ Alma mater... С. 620–622.

⁴¹ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 487. Арк. 9, 16.

⁴² Alma mater... С. 636–637.

⁴³ Там само. С. 622, 638.

⁴⁴ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66. Арк. 2.

⁴⁵ Там само. Арк. 9.

⁴⁶ Там само. Арк. 13.

Своєрідним підсумком політичної градації принаймні київського студентства з початком Першої світової війни є його поділ на прибічників російських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів (з-поміж яких згадані студенти-євреї) і послідовників українського та польського рухів, що вміщено в аналітичній записці жандармського управління про діяльність різних політичних партій і течій у Києві та губернії, датованій 20 січня 1915 р.⁴⁷ При цьому перші категорії явно переважали, про що свідчать і вище наведені джерела.

Загалом Перша світова стала додатковим каталізатором політизації студентства та й суспільства загалом. І – зоряним часом для лівих сил. І тут перед вели більшовики. Адже ж вони були найбільш демагогічною і готовою на будь-які обіцянки політичною силою. А для змордованого роками війни та супутньої їй економічної кризи суспільства саме таких і треба було. Бо ж люди були доведені до таких злиднів, що готові були повірити саме таким пройдисвітам. І джерела часів Першої світової війни сповнені повідомленнями про участь, зокрема, студентів на боці російських ліворадикальних сил. Наприклад, студент Київського комерційного інституту П. Ворошилов (який незадовго до того перевівся з Московського комерційного інституту) та М. Солдатов у березні 1916 р. «за вчинену ними... демонстрацію були піддані тюремному ув'язненню на один місяць»⁴⁸. При цьому у звіті начальника жандармерії П. Ворошилов був названий «керівником... демонстрації»⁴⁹.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження отримані такі висновки: політизація студентства на початку XX ст. була доволі високою і зростала з наближенням Першої світової війни й особливо після її початку. Вагомими чинниками опозиції тогочасного студентства до імперської влади були: надмірна деспотичність і відсутність свободи дій, антинаціональна русифікаторська політика, а також украй незадовільне матеріальне становище й особливості психоемоційного стану більшості студентів. При цьому репресивні дії російської влади лише посилювали політизацію студентства.

Цим вміло скористалися політичні сили, що обіцяли швидко й легку зміну ситуації.

Однією з таких сил був провладний академічний рух, що тяжів до чорносотенців. Останні обіцяли широкі можливості для самореалізації своїх adeptів через владну підтримку та режим максимального сприяння, але за збереження наявних інститутів. Тож на цей бік стало чимало представників студентства, але не через політичні переконання. В абсолютній більшості це були безпринципні особи, що разюче нагадувало пізнішу (за радянських часів) чисельність adeptів компартії. Це й обумовило випарування цих численних прибічників монархії одразу ж після її повалення.

Значно більш успішними в боротьбі за симпатії студентської молоді виявилися ліворадикальні сили так само загальноросійського штибу – соціал-демократи й есери. Адже ж вони обіцяли докорінну зміну чинного ладу шляхом побудови раю на землі. Тобто обіцяли задовольнити будь-які забаганки мас, а тому до їх лав приєднувались абсолютно щиро та навіть були готові йти на будь-які жертви заради обіцяного соціалістами раю.

Цей радикалізм і безмежні обіцянки швидкого будівництва «раю на землі» виявилися значно привабливішими, ніж помірковані програми українського національного руху. Тож політизація останнього відбувалася значною мірою у фарватері власне російського ліворадикального руху. Тобто багато українських політичних партій де-факто були тісно пов'язані з відповідними російськими політичними силами та навіть приєднувались до останніх. І це, вочевидь, обумовило прихід до лав російських ліворадикальних партій частини українського студентства, котра таким чином ніби узгоджувала поривання до великих цілей і мрій та український патріотизм. Хоча було й чимало таких, котрі однозначно віддали перевагу соціалістичним ідеям над ідеями національними.

⁴⁷ Alma mater... С. 605–607.

⁴⁸ Держархів м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 1501. Арк. 2.

⁴⁹ Там само. Арк. 4.

Та насправді російські більшовики належали до типових популістських сил, що йшли на будь-які обіцянки заради захоплення влади. В умовах подальшого максимального загострення соціально-економічної ситуації під час Першої світової війни вони здобули максимальні шанси на перемогу і зрештою утвердились при владі. Однак це принесло студентам та й усьому населенню ще більші страждання.

Також навіть під час боротьби за владу російські соціалісти нехтували національним питанням і діяли як типові імперські шовіністи. Тому, йдучи до лав цього руху, українська молодь втрачалася для української справи. А без неї утвердити її перемогу було неможливо, що й показали події 1917–1921 рр.: у них абсолютна більшість молоді опинилися на боці російських політичних сил. Інакше б під Крутами на боці української влади було б в рази більше юнаків, аніж їх було там у січні 1918 р., так само як і в інших битвах того часу. І цей факт мусимо визнавати аби на сьогоднішньому етапі не припуститися тієї самої помилки. Сучасна українська влада має всіма засобами сприяти тому, щоб наша молодь пишалася тим, що вона представляє найбільш свободолюбну країну Європи. Це забезпечить не лише остаточне утвердження непорушності української державності, але і її подальші великі перспективи в рамках європейського співтовариства націй.

Список літератури

1. Андерсон Б., 2001. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.
2. Аркуша О. Г., 2016. Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. *Час народів. Історія України XIX століття*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
3. Бенадик М., 1909. *Студенчество в цифрах. По данным переписи 1907 г. в Юрьеве*. Санкт-Петербург.
4. Берендсєв О., 1998. Студентський рух у Києві: 1895–1908 рр. *Історія в школі*. № 3. Київ. 42–44.
5. Волковинський В. М., 1993. Організації великоросійських шовіністів в Україні. *Український історичний журнал*. № 3. 63–74.
6. Выдрин Р., 1908. *Основные моменты студенческого движения в России*. Москва.
7. Георгиевський А. И., 1890. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков. Санкт-Петербург.
8. Глушковецький А. Л., 2010. Адміністративний ресурс на виборах до Державної думи Російської імперії (на прикладі Подільської губернії). *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. № 1. Кам'янець-Подільський. 132–145.
9. Гончарова Н. О., 2008. Академічна течія у студентському та учнівському русі початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. XIV. Вінниця. 121–128.
10. Гончарова Н. О., 2008. Студентський рух у Підросійській Україні: історіографічний огляд проблеми. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія історія*. Вип. 13. Одеса. 177–189.
11. Горохов В., 1908. *Из истории студенческого движения. 1899–1906*. Санкт-Петербург.
12. Граціозі А., 2005. *Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр.* Київ: Основи.
13. Грицик Л., 2015. Київське студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини (друга половина XIX – початок XX ст.): сучасна українська історіографія. *Часопис української історії*. Вип. 31. Київ. 86–94.
14. Грицик Л. Ю., 2017. Студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Київ – Переяслав-Хмельницький.
15. Грицик Л. Ю., 2017. Іноземна складова студентського руху в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія. *Часопис української історії*. Вип. 35. Київ. 56–63.
16. Губерський Л. В., 2019. Патріляк І. К., Колесник В. Ф., Чуткий А. І. (ред.). *Історія Київського університету* (у 2 т. Т. 1). Київ: ВПЦ «Київський університет».
17. Гусятников П. С., 1971. *Революционное студенческое движение в России. 1899–1907*. Москва.
18. Дергачов О. (керівник авторського колективу), (1996). *Українська державність у XX столітті*.

Історико-політологічний аналіз. Київ: Політична думка.

19. Димиров Н. Ф., 2002. Студенты в национально-освободительном движении Украины (конец XIX – начало XX в.). *Научный вестник Измаильского державного гуманитарного университета*. Вип. 12. Измаил. 9–13.

20. Дорошенко Д., 2007. *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки)*. Київ: Темпора.

21. Эймонтова Р. Г., 1985. *Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической*. Москва.

22. Залізняк М., 1910. *Російська Україна і її відродження*. Львів.

23. Зайцев Б. П., 2010. Іващенко В. Ю., Кадєєв В. І., Куделко С. М., Мигаль Б. К., Посохов С. І. (Упоряд.). *Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*. (у 2 т. Т. 2). Харків: Сага.

24. Иванов А. Е., 1991. *Высшая школа России в конце XIX – начале XX вв.* Москва.

25. Иванов А. Е., 1999. *Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба*. Москва.

26. Иванов А. Е., 1996. Студенчество после первой русской революции: общественно-организационные и политические ориентации. Штрихи к социальному портрету. *Революция и человек: социально-психологический аспект*. Москва. 68–80.

27. Иванов А. Е., 1985. Проблемы изучения студенческого движения в трех российских революциях. *Интеллигенция и революция. XX век*. Москва. 96–102.

28. Иванов А. Е., 1995. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905–1907 годов. *Отечественная история*. № 6. Москва. 93–105.

29. Иванов А. Е., 1982. Демократическое студенчество в революции 1905–1907 гг. *Исторические записки*. № 107. Москва. 171–225.

30. *Історія Київського університету. 1834–1959*. 1959. Київ.

31. Кальченко Т. В., 2008. *Киевский клуб русских националистов. Историческая энциклопедия*. Киев.

32. *Киевский университет. 1834–1984*. 1984. Киев.

33. Ковалевський М. М., 1960. *При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії*. Інсбрук.

34. Ковтуненко М. К., 2014. Движение правого академизма в императорском Новороссийском университете в начале XX в. *Вестник МГОУ*. № 1. Москва. 1–8.

35. Коженювський М., 2015. *За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках*. Київ: Дух і Літера.

36. Коллард Ю., 1972. *Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія*. Торонто: Срібна сурма.

37. Короткий В., 1994. Ульяновський В. (Упорядники). *З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників*. Київ. Кн. 2.

38. *Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького*. 1940. Харків.

39. Кругляк М. Е., 2011. Матеріальне становище студентів Підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історична панорама*. 13. Чернівці. 7–31.

40. Кругляк М. Е., 2015. *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.* Житомир: Волинь.

41. Кругляк М. Е., 2008. Побут київського студентства другої половини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць*. Харків. 175–184.

42. Купчик О. Р., 2013. Дамиров А. У. *Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900–1917 гг.)*. Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого.

43. Левицька Н., 1998 (а). *Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.* Київ.

44. Левицька Н. М., 1998 (б). *Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст.* Київ.

45. Марахов Г., 1984. *Киевский университет в революционно-демократическом движении*. Киев.

46. Мельгунов С., 1904. *Из истории студенческих обществ в русских университетах*. Москва.

47. Мондзік М., 2017. *Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках*. Київ: Ніка-Центр.

48. Недорез И. Ю., 1989. Из истории студенческого движения в Новороссийском университете в 1905–1907 гг. *Тезисы первой областной историко-краеведческой конференции посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание Историей» 27–28 июня 1989 года*. Одесса. 48–49.

49. *Одесский университет за 75 лет (1865–1940)*. 1940. Одесса.

50. Омелянчук І. В., 2000. *Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.)*. Киев.

51. Посохов С. І., 2006. *Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
52. Посохов І. С., 2010. «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія історія*. Вип. 42. Харків. 184–196.
53. Посохов І., 2013. *Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури*. Харків.
54. Посохов С. І., 2006. *Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
55. Премислер І., 1958. *Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900–1903 рр.)*. Київ.
56. Пуришкевич В., 1914. *Материалы по вопросу о разложении современного русского университета*. Санкт-Петербург.
57. *Революционное гнездо: Из истории Новороссийского Университета: Дело ректора Занчевского и проректора Васильковского*. 1909. Санкт-Петербург.
58. Рождественский С. В., 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902*. Санкт-Петербург.
59. Самойленко Г. В., 2005. Самойленко О. Г. *Ніжинська вища школа: сторінки історії*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф».
60. Сватиков С., 1916. *Русское студенчество прежде и теперь*. Б. м.
61. Ситниченко А., 1924. *Молодежь в царском подполье*. Харьков.
62. Спекторский Е. В., 2007. *Столетие Киевского университета Св. Владимира*. Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет».
63. Сурик А., 1929. Студенческие большевистские кружки в Харькове (1914–1917 гг.). *Летопись революции*. № 1 (34). Харьков. 179–188.
64. Сушко В. Т., 1972. Репрессии против студентов в 1901 г. *Вопросы истории*. № 4. Москва. 200–202.
65. Фартучна Г., 2013. Купчик О., *Студентство м. Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.)*. Київ.
66. Фінберг Л., 2009. Любченко В. (Упорядники). *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ: Дух і Літера.
67. Фроммет Б., 1912. *Очерки по истории студенчества в России*. Санкт-Петербург.
68. Черневский В., 1927. Студенческие волнения перед революцией. *Летопись революции*. № 1 (22). Харьков. 13–16.
69. Чертков В., 1907. *Русские студенты в освободительном движении*. Москва.
70. Чортенко А. М., 2010. Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. № 19 (206). Луганськ. 230–238.
71. Чортенко А., 2012. Студентство в становленні національної партійної системи на територіях Наддніпрянської та Наддністрянської України поч. XX ст. (порівняльний аспект). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXII. Запоріжжя. 164–168.
72. Чуткий А. І., 2020. Академічний союз студентів Київського комерційного інституту початку XX ст. *Універсум історії та археології*. Т. 3 (28). Вип. 1. Дніпро. 41–59.
73. Чуткий А. І., 2013. *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*. Ніжин: ПП Лисенко М.М.
74. Щетинина Г. И., 1987. *Студенчество и революционное движение в России, последняя четверть XIX в.* Москва.

Andrii Chutkyi

THE STUDENTS OF KYIV AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN POLITICAL LIFE: THROUGH THE PRISM OF HISTORIOGRAPHY AND THE LANGUAGE OF ARCHIVE SOURCES

The article examines the politicization of Kyiv students at the beginning of the 20th century. Its main factors and the main directions of political sympathies of Kyiv students are clarified. Among the first ones, the following are identified as key: the peculiarities of youth psychology, the material hardship characteristic of many students and the neglect of the authorities to solve the problems of their lives, which was supplemented by the authorities'

actions of a prohibitive nature in relation to studentship and repressions on a national basis. The strengthening of all these factors, along with the development of the capitalist system (with permanent economic crises and the growth of social differentiation), led to the deterioration of the material situation of students, which had a natural consequence of a significant degree of their politicization at the beginning of the 20th century. This thesis is proven by questionnaire data of that time and archival sources, as well as modern historiography.

Regarding the spectrum of political sympathies of the students of that time, the so-called academic movement played a prominent role in it. The latter declared its apolitical nature, but was de facto a pro-government political current. However, the popularity of the left-wing radical forces of the entire empire became even greater among students. The popularity and involvement of Ukrainian students in the Ukrainian national liberation movement gained popularity. However, the moderation of the positions of the senior representatives of this movement and their reluctance to take radical actions pushed many young people away from it, as they sought radical actions and corresponding changes. Thus, on the eve of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the politicians of the older generation condemned themselves to a moderate degree of support from the most radical-minded and ready for equally radical actions, and without any hesitation, part of society, which was the student body. This undermined the success of their struggle.

The study is based on the memories of the students of that time, a survey of Kyiv students at the beginning of the 20th century and corresponding notes of the press of that time. The emphasis in the source base is on relevant materials from the archives of the Kyiv Commercial Institute. This source “specification” is determined by the special liberalism of this university, in particular, the simultaneous education of representatives of both sexes. An auxiliary role is played by modern historiographical studies on the history of studentship.

Key words: history of higher education, history of Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century, political history, political party, studentship.

References

1. Anderson B., 2001. *Uiavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu* [Imagined communities. Considerations regarding the origin and spread of nationalism]. Kyiv: Krytyka. (In Ukrainian).
2. Arkusha O. H., 2016. Kondratiuk K. K., Mudryi M. M., Sukhyi O. M. *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia* [The time of nations. History of Ukraine of the 19th century]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. (In Ukrainian).
3. Benasyk M., 1909. *Studenchestvo v tsyfrakh. Po dannym perepysy 1907 h. v Yureve* [Studentship in numbers. According to the 1907 census in Yuryevo]. Sankt-Peterburh. (In Russian).
4. Berendieiev O., 1998. Studentskyi rukh u Kyievi: 1895–1908 rr. [The student movement in Kyiv: 1895–1908]. *Istoriia v shkoli*. № 3. Kyiv. 42–44. (In Ukrainian).
5. Volkovynsky V. M., 1993. Orhanizatsii velykorusiiskyykh shovinistiv v Ukraini [Great Russian chauvinist organizations in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. Kyiv. 63–74. (In Ukrainian).
6. Vidrin R., 1908. *Osnovnie momenti studencheskogo dvizheniya v Rossii* [The main points of the student movement in Russia]. Moskva. (In Russian).
7. Georgievskii A. I., 1890. *Kratkii istoricheskii ocherk pravitelstvennikh mer i prednachertanii protiv studencheskikh besporyadkov* [A brief historical outline of government measures designed against student riots]. Sankt-Peterburg. (In Russian).
8. Hlushkovetskyi A. L., 2010. Administratyvnyi resurs na vyborakh do Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii (na prykladi Podilskoi hubernii) [Administrative resource in the elections to the State Duma of the Russian Empire (on the example of Podilsk province)]. *Zbirnyk naukovykh prats «Politolohichni studii»*. № 1. Kamianets-Podilskyi. 132–145. (In Ukrainian).
9. Honcharova N. O., 2008. Akademichna techiia u studentskomu ta uchnivskomu rusi pochatku XX st. [Academic flow in the student and student movement of the beginning of the 20th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*. Vyp. XIV. Vinnytsia. 121–128. (In Ukrainian).
10. Honcharova N. O., 2008. Studentskyi rukh u Pidrosiiskii Ukraini: istoriohrafichniy ohliad problemy [The student movement in the Sub-Russian Ukraine: a historiographical overview of the problem]. *Intelihentsiia i vlada. Hromadsko-politychnyi naukovyi zbirnyk. Serii: Istoriia*. Vyp. 13. Odesa. 177–189. (In Ukrainian).
11. Horokhov V., 1908. *Yz ystoryy studencheskogo dvyzheniya. 1899–1906* [From the history of the student movement. 1899–1906]. Sankt-Peterburh. (In Russian).
12. Hratisiozi A., 2005. *Viina i revoliutsiia v Yevropi, 1905–1956 rr.* [War and revolution in Europe, 1905–1956]. Kyiv: Osnovy. (In Ukrainian).

13. Hrytsyk L., 2015. Kyivske studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti Naddniprianshchyny (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): suchasna ukrainska istoriografiia [Kyiv studentship in the social and political life of the Dnieper region (second half of the 19th – beginning of the 20th century): modern Ukrainian historiography]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Vyp. 31. Kyiv. 86–94. (In Ukrainian).
14. Hrytsyk L. Yu., 2017. Studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti naddniprianskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): istoriografiia [Studentship in the social and political life of Transdnipier Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): historiography]. *Dysertatsiia na здобuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.06 – istoriografiia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorichni dystsypliny*. Kyiv – Pereiaslav-Khmelnitskyi. (In Ukrainian).
15. Hrytsyk L. Yu., 2017. *Inozemna skladova studentskoho rukhu v Naddniprianskii Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: istoriografiia* [The foreign component of the student movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries: historiography]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Vyp. 35. Kyiv. 56–63. (In Ukrainian).
16. Huberskyi L. V., 2019. Patryliak I. K., Kolesnyk V. F., Chutkyi A. I. (red.). *Istoriia Kyivskoho universytetu* [History of Kyiv University]. (u 2 t. T. 1). Kyiv: VPTs “Kyivskiy universytet”. (In Ukrainian).
17. Gusiatsnikov P. S., 1971. *Revolutsionnoe studencheskoe dvizhenie v Rossii. 1899–1907* [The revolutionary student movement in Russia. 1899–1907]. Moskva. (In Russian).
18. Derhachov O. (kerivnyk avtorskoho kolektyvu), (1996). *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti. Istoryko-politohichnyi analiz*. [Ukrainian statehood in the 20th century. Historical and political analysis]. Kyiv: Politychna dumka. (In Ukrainian).
19. Dymyrov N. F., 2002. Studenty v natsionalno-osvoboditelnom dvizhenii Ukrainy (konets XIX – nachalo XX v.) [Students in the national liberation movement of Ukraine (late 19th – early 20th centuries)]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*. Vyp. 12. Izmail. 9–13. (In Russian).
20. Doroshenko D., 2007. *Moi spomyny pro davnie mynule (1901–1914 roky)* [My Memories of the Long Past (1901–1914)]. Kyiv: Tempora. (In Ukrainian).
21. Eimontova R. G., 1985. *Russkie universitety na grani dvukh epokh: ot Rossii krepostnoi k Rossii kapitalisticheskoi* [Russian universities on the brink of two eras: from feudal Russia to capitalist Russia]. Moskva. (In Russian).
22. Zalizniak M., 1910. *Rosiiska Ukraina i yii vidrodzhennie* [Russian Ukraine and its revival]. Lviv. (In Ukrainian).
23. Zaitsev B. P., 2010. Ivashchenko V. Yu., Kadieiev V. I., Kudelko S. M., Myhal B. K., Posokhov S. I. (Uporiad.). *Kharkivskiy universytet XIX – pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the 19th – early 20th centuries in the memories of its professors and students]. (u 2 t. T. 2). Kharkiv: Saha. (In Ukrainian).
24. Ivanov A. Ye., 1991. *Visshaya shkola Rossii v kontse XIX – nachale XX vv.* [Higher school of Russia in the late 19th – early 20th centuries]. Moskva. (In Russian).
25. Ivanov A. Ye., 1999. *Studenchestvo Rossii kontsa XIX – nachala XX veka. Sotsialno-istoricheskaya sudba* [Studentship of Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th century. Social and historical destiny]. Moskva. (In Russian).
26. Ivanov A. Ye., 1996. *Studenchestvo posle pervoi russkoi revolyutsii: obshchestvenno organizatsionnie i politicheskie orientatsii. Shtrikhi k sotsialnomu portretu* [Students after the first Russian revolution: social, organizational and political orientations. Touches to a social portrait]. *Revolutsiya i chelovek: sotsialno-psikhologicheskii aspekt*. Moskva. 68–80. (In Russian).
27. Ivanov A. Ye., 1985. *Problemy izucheniya studencheskogo dvizheniya v trekh rossiiskikh revolyutsiyakh* [Problems of studying the student movement in three Russian revolutions]. *Intelligentsiya i revolyutsiya. XX vek*. Moskva. 96–102. (In Russian).
28. Ivanov A. Ye., 1995. *Universitetskaya politika tsarskogo pravitelstva nakanune revolyutsii 1905–1907 godov* [University policy of the tsarist government on the eve of the revolution of 1905–1907]. *Otechestvennaya istoriya*. № 6. Moskva. 93–105. (In Russian).
29. Ivanov A. Ye., 1982. *Demokraticeskoe studenchestvo v revolyutsii 1905–1907 gg.* [Democratic students in the revolution of 1905–1907]. *Istoricheskie zapiski*. № 107. Moskva. 171–225. (In Russian).
30. *Istoriia Kyivskoho universytetu. 1834–1959* [History of Kyiv University. 1834–1959]. 1959. Kyiv. (In Ukrainian).
31. Kalchenko T. V., 2008. *Kievskii klub russkikh natsionalistov. Istoricheskaya entsiklopediya* [Kyiv club of Russian nationalists. Historical encyclopedia]. Kyiv. (In Russian).
32. *Kievskiy universitet. 1834–1984* [Kyiv University. 1834–1984]. 1984. Kyiv. (In Russian).

33. Kovalevskyi M. M., 1960. *Pry dzherelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii* [At the sources of struggle. Memories, impressions, reflections]. Insbruk. (In Ukrainian).
34. Kovtunenکو M. K., 2014. Dvizhenie pravogo akademizma v imperatorskom novorossiiskom universitete v nachale XX v. [The movement of right-wing academicism in the Imperial Novorossiysk University at the beginning of the 20th century]. *Vestnik MGOU*. № 1. Moskva. 1–8. (In Russian).
35. Kozhenovskyi M., 2015. *Za Zoloty my voritmy. Suspilno-kulturna diialnist poliakiv u Kyievi v 1905–1920 rokakh* [Behind the Golden Gate. Socio-cultural activity of Poles in Kyiv in 1905–1920]. Kyiv: Dukh i Litera. (In Ukrainian).
36. Kollard Yu., 1972. *Spohady yunatskykh dniv 1897–1906. Ukrainska Studentska Hromada v Kharkovi i Revoliutsiina Ukrainska Partiia* [Memories of youth days 1897–1906. The Ukrainian Student Community in Kharkiv and the Revolutionary Ukrainian Party]. Toronto: Sribna surma. (In Ukrainian).
37. Korotkyi V., 1994. Ulianovskyi V. (Uporiadnyky). *Z imenem Sviatoho Volodymyra: Kyivskyi universytet u dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykh* [With the name of Saint Volodymyr: Kyiv University in documents, materials and memories of contemporaries]. Kyiv. Kn. 2. (In Ukrainian).
38. *Korotki narysy z istorii Kharkivskoho derzhavnoho universytetu im. O. M. Horkoho* [Short essays on the history of Kharkiv State University named after O. M. Gorky]. 1940. Kharkiv. (In Ukrainian).
39. Kruhliak M. E., 2011. Materialne stanovyshche studentiv Pidrosiiskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The financial situation of students in Sub-Russian Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. *Istorychna panorama*. 13. Chernivtsi. 7–31. (In Ukrainian).
40. Kruhliak M. E., 2015. *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Life and everyday life of students in the Russian Ukraine of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Zhytomyr: Volyn. (In Ukrainian).
41. Kruhliak M. E., 2008. Pobut kyivskoho studentstva druhoi polovyny XIX st. [Life of Kyiv students in the second half of the 19th century]. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv. 175–184. (In Ukrainian).
42. Kupchik O. R., 2013. Damirov A. U. *Studenti-azerbaidzhantsi goroda Kieva v obshchestvenno-politicheskoi zhizni Ukraini (1900–1917 gg.)* [Azerbaijani students of the city of Kyiv in the socio-political life of Ukraine (1900–1917)]. Kyiv: Izdatelskii dom Dmitriya Burago. (In Russian).
43. Levytska N., 1998 (a). *Akademichniy studentskyi rukh v Ukraini v kintsі XIX – na pochatku XX st.* [The academic student movement in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Kyiv. (In Ukrainian).
44. Levytska N. M., 1998 (b). *Studentstvo v natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy naprykintsі XIX – na pochatku XX st.* [Studentship in the national liberation movement of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries]. Kyiv. (In Ukrainian).
45. Marakhov G., 1984. *Kievskii universitet v revoliutsionno-demokraticheskom dvizhenii* [Kyiv University in the revolutionary-democratic movement]. Kyiv. (In Russian).
46. Melgunov S., 1904. *Iz istorii studencheskikh obshchestv v russkikh universitetakh* [From the history of student societies in Russian universities]. Moskva. (In Russian).
47. Mondzik M., 2017. *Poliaky v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini u 1832–1921 rokakh* [Poles in Central and Eastern Ukraine in 1832–1921]. Kyiv: Nika-Tsentr. (In Ukrainian).
48. Nedorez I. Yu., 1989. *Iz istorii studencheskogo dvizheniya v Novorossiiskom universitete v 1905–1907 gg.* [From the history of the student movement at Novorossiysk University in 1905–1907]. *Tezisi pervoi oblastnoi istoriko-kraevedcheskoi konferentsii posvyashchennoi 200-letiyu g. Odessa “Vospitanie Istoriei” 27–28 iyunya 1989 goda*. Odessa. 48–49. (In Russian).
49. *Odesskii universitet za 75 let (1865–1940)*. [Odessa University for 75 years (1865–1940)]. 1940. Odessa. (In Russian).
50. Omelyanchuk I. V., 2000. *Chernosotennoe dvizhenie na territorii Ukrainy (1904–1914 gg.)* [The Black Blood Movement on the territory of Ukraine (1904–1914)]. Kyiv. (In Russian).
51. Posokhov S. I., 2006. *Obrazy universitetiv Rosiiskoi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsystytsi ta istoriografii* [Images of universities of the Russian Empire in the second half of the 19th and early 20th centuries. in journalism and historiography]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. (In Ukrainian).
52. Posokhov I. S., 2010. “Sny Viry Pavlivny”: suspilni idealy studentiv rosiiskykh universitetiv XIX – pochatku XX st. [“Dreams of Vera Pavlivna”: social ideals of students of Russian universities of the 19th – early 20th centuries]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya istoriia*. Vyp. 42. Kharkiv. 184–196. (In Ukrainian).

53. Posokhov I., 2013. *Studentstvo universitetiv Rossiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury* [Studentship at the universities of the Russian Empire in the 19th and early 20th centuries: formation and evolution of the subculture]. Kharkiv. (In Ukrainian).
54. Premysler I., 1958. *Revoliutsiinyi rukh na Ukraini na pochatku XX stolittia (1900–1903 rr.)* [The revolutionary movement in Ukraine at the beginning of the 20th century (1900–1903)]. Kyiv. (In Ukrainian).
55. Purishkevich V., 1914. *Materiali po voprosu o razlozhenii sovremennogo russkogo universiteta* [Materials on the issue of the disintegration of the modern Russian university]. Sankt-Peterburg. (In Russian).
56. *Revolutsionnoe gnezdo: Iz istorii Novorossiiskogo Universiteta: Delo rektora Zanchevskogo i prorektora Vaskovskogo* [Revolutionary nest: From the history of Novorossiysk University: The case of rector Zanchevsky and vice-rector Vaskovsky]. 1909. Sankt-Peterburg. (In Russian).
57. Rozhdestvenskii S. V., 1902. *Istoricheskii obzor deyatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. 1802–1902* [Historical overview of the Ministry of Public Education. 1802–1902]. Sankt-Peterburg. (In Russian).
58. Samoilenko H. V., 2005. Samoilenko O. H. *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: pages of history]. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia, TOV Vydavnytstvo “Aspekt-Polihraf”. (In Ukrainian).
59. Svatikov S., 1916. *Russkoe studenchestvo prezhde i teper* [Russian studentship before and now]. B. m. (In Russian).
60. Sitnichenko A., 1924. *Molodezh v tsarskom podpole* [Youth in the tsarist underground]. Kharkov. (In Russian).
61. Spektorskii Ye. V., 2007. *Stoletie Kievskogo universiteta sv. Vladimira* [Centenary of Kyiv University of St. Vladimir]. Kyiv: Izdatel'sko-poligraficheskii tsentr “Kievskii universitet”. (In Russian).
62. Surik A., 1929. *Studencheskie bolshevistskie kruzhki v Kharkove (1914–1917 gg.)* [Student Bolshevik circles in Kharkiv (1914–1917)]. *Letopis revoliutsii*. № 1 (34). Kharkov. 179–188. (In Russian).
63. Sushko V. T., 1972. *Repressii protiv studentov v 1901 g.* [Repression against students in 1901]. *Voprosi istorii*. № 4. Moskva. 200–202. (In Russian).
64. Fartuchna H., 2013. Kupchyk O., *Studentstvo m. Kyieva u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy (1900–1917 rr.)* [Kyiv studentship in the social and political life of Ukraine (1900–1917)]. Kyiv. (In Ukrainian).
65. Finberh L., 2009. Liubchenko V. (Uporiadnyky). *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy* [Essays on the history and culture of the Jews of Ukraine]. Kyiv: Dukh i Litera. (In Ukrainian).
66. Frommet B., 1912. *Ocherki po istorii studenchestva v Rossii* [Essays on the history of students in Russia]. Sankt-Peterburg. (In Russian).
67. Chernevskii V., 1927. *Studencheskie volneniya pered revoliutsiei* [Student unrest before the revolution]. *Letopis revoliutsii*. № 1 (22). Kharkov. 13–16. (In Russian).
68. Chertkov V., 1907. *Russkie studenti v osvoboditel'nom dvizhenii* [Russian students in the liberation movement]. Moskva. (In Russian).
69. Chortenko A. M., 2010. *Polityzatsiia studentstva Naddniprianskoi Ukrainy naprykintsi XIX–na pochatku XX st. (prychyny, sut, naslidky)* [Politicization of studentship in Dnieper Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. (causes, essence, consequences)]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*. № 19 (206). Luhansk. 230–238. (In Ukrainian).
70. Chortenko A., 2012. *Studentstvo v stanovlenni natsionalnoi partiinoi systemy na terytoriiakh Naddniprianskoi ta Naddnistrianskoi Ukrainy poch. XX st. (porivnialnyi aspekt)* [Studentship in the formation of the national party system in the territories of Transnistrian and Transnistrian Ukraine, beginning 20th century (comparative aspect)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. XXXII. Zaporizhzhia. 164–168. (In Ukrainian).
71. Chutkyi A. I., 2020. *Akademichnyi soiuz studentiv Kyivskoho komertsiiinoho instytutu pochatku XX st.* [Academic Union of Students of the Kyiv Commercial Institute of the Beginning of the 20th Century]. *Universum istorii ta arkeolohii*. T. 3 (28). Vyp. 1. Dnipro. 41–59. (In Ukrainian).
72. Chutkyi A. I., 2013. *Kyivskiy komertsiiinyi instytut: vytoky ta istorychnyi postup (1906–1920 rr.)* [Kyiv Commercial Institute: Origins and Historical Progress (1906–1920)]. Nizhyn: PP Lysenko M. M. (In Ukrainian).
73. Shchetinina G. I., 1987. *Studenchestvo i revoliutsionnoe dvizhenie v Rossii, poslednyaya chetvert XIX v.* [Studentship and revolutionary movement in Russia, the last quarter of the XIX century]. Moskva. (In Russian).